

Uwarunkowania społeczno-polityczne i gospodarcze zjawiska korupcji we Włoszech doby afery *Tangentopoli*

Artur Niedźwiecki, *The University of Humanities and Economics in Lodz (Lodz, Poland)*

E-mail: artur.niedzwiecki@ahe.email

<https://orcid.org/0000-0002-2683-5319>

Streszczenie

Niniejsze studium analizuje uwarunkowania społeczno-polityczne i gospodarcze systemowej korupcji we Włoszech w czasie afery *Tangentopoli*. Korupcja, będąca nieodłącznym elementem struktur państwowych tamtego okresu, funkcjonowała jako nieformalny mechanizm umożliwiający dostęp do zasobów publicznych, głęboko zakorzeniony w normach społecznych i praktykach politycznych. Przeprowadzone badanie interdyscyplinarne, wykorzystujące metody historyczne, porównawcze oraz systemowe, wskazuje na złożoność zjawiska wynikającą z dysfunkcji instytucji, niskiego poziomu zaufania społecznego i powszechnej akceptacji nieetycznych zachowań. Kluczowymi czynnikami sprzyjającymi korupcji były: brak efektywnej alternacji władzy, nieskuteczność sankcji prawnych, współdziałanie wymiaru sprawiedliwości oraz powiązania polityczno-gospodarcze, w tym wpływy struktur mafijnych. Włoska kultura polityczna, charakteryzująca się alienacją obywateli i partykularyzmem, potęgowała praktyki korupcyjne, które miały również charakter klasowy. Zjawisko to destabilizowało system demokratyczny, przyczyniając się do istotnych zmian na scenie politycznej Włoch.

Słowa kluczowe: korupcja systemowa, *Tangentopoli*, Włochy.

Socio-political and economic conditions of corruption in Italy in the era of the *Tangentopoli* scandal

Abstract

This study examines the socio-political and economic determinants of systemic corruption in Italy during the *Tangentopoli* scandal. Corruption, an intrinsic component of the state structures of that era, functioned as an informal mechanism facilitating access to public resources, deeply embed-

ded in social norms and political practices. Employing an interdisciplinary approach that integrates historical, comparative, and systemic methodologies, the analysis highlights the complexity of the phenomenon, stemming from institutional dysfunction, low levels of public trust, and widespread acceptance of unethical behaviour. Key factors contributing to corruption included the absence of effective power alternation, the inefficiency of legal sanctions, complicity within the judiciary, and politico-economic linkages, including the influence of mafia structures. Italy's political culture, marked by citizen alienation and particularism, exacerbated corrupt practices, which also had a class-based character. This phenomenon destabilised the democratic system, precipitating significant transformations in Italy's political landscape.

Keywords: systemic corruption, *Tangentopoli*, Italy

Celem niniejszego artykułu jest analiza mechanizmów korupcyjnych we Włoszech w okresie afery *Tangentopoli*, oparta przede wszystkim na dorobku włoskiej literatury politologicznej i socjologicznej. Badanie to ma charakter przeglądu naukowego i koncentruje się na społeczno-politycznych oraz gospodarczych uwarunkowaniach zjawiska przekupstwa. Przyjęta perspektywa teoretyczna umożliwi eksplorację ogólnych mechanizmów funkcjonowania korupcji, bez odwoływania się do szczegółowych przypadków, takich jak indywidualne postępowania sądowe czy podobne sprawy.

Hipoteza badawcza zakłada, że do czasu ujawnienia afery *Tangentopoli*¹ korupcja we Włoszech miała charakter systemowy, głęboko zakorzeniony w strukturach społeczno-politycznych, co w efekcie przyczyniło się do upadku dominujących ugrupowań politycznych i wywołało znaczące zmiany na włoskiej scenie politycznej.

Autor jest świadomy metodologicznych trudności związanych z weryfikacją tej hipotezy, wynikających z utajonego charakteru korupcji, co znacznie utrudnia precyzyjne oszacowanie jej rozmiarów. Ocena tego zjawiska często opiera się na subiektywnej percepcji relacji społecznych, co może prowadzić do niejednoznaczności w formułowaniu wniosków. Ponadto dane kryminalne i statystyczne, ze względu na swoją fragmentaryczność, nie zawsze odzwierciedlają rzeczywisty zakres korupcji. Celem jest zatem identyfikacja kluczowych problemów badawczych, które mogą stanowić podstawę do dalszych, pogłębionych analiz omawianego zagadnienia.

W niniejszym badaniu zastosowano metodę historyczną, porównawczą oraz systemową, umożliwiające wieloaspektowe ujęcie analizowanego zjawiska. Praca, opierając

¹ Termin *Tangentopoli* odnosi się do systemu powiązań polityczno-biznesowych dominujących we Włoszech do momentu wszczęcia śledztwa *Mani Pulite* (z wł. *czyste ręce*) w dniu 17 lutego 1992 roku. Dochodzenie to ujawniło rozległą sieć korupcyjnych zależności między politykami a środowiskiem biznesowym, obejmującą praktyki tapówkarskie na najwyższych szczeblach władzy, w tym w ramach Włoskiej Partii Socjalistycznej oraz Chrześcijańskiej Demokracji. Kluczową postacią afery był były premier i lider socjalistów, Bettino Craxi, przeciwko któremu postawiono zarzuty. Ujawnienie wyników śledztwa *Mani Pulite* spowodowało erozję poparcia dla Chrześcijańskiej Demokracji, pozbawiając ją większości parlamentarnej i kończąc ponad pięćdziesięcioletnią dominację tej partii na włoskiej scenie politycznej. W styczniu 1994 roku partia uległa rozwiązaniu, a jej lider, Giulio Andreotti, został postawiony w stan oskarżenia. Skutki afery dotknęły również inne ugrupowania polityczne, takie jak Włoska Partia Socjalistyczna, Partia Liberalna, Partia Republikańska oraz Partia Socjaldemokratyczna, które zakończyły działalność lub utraciły znaczną część wpływów. W miejsce tych formacji powstały nowe partie polityczne, w tym m.in. *Forza Italia* pod przewodnictwem Silvio Berlusconi.

się głównie na analizie włoskiej literatury naukowej, dąży do zrozumienia systemowego charakteru korupcji we Włoszech w okresie *Tangentopoli* oraz jej wpływu na transformację krajobrazu politycznego tego państwa w późniejszym okresie. Może to stanowić punkt wyjścia dla dalszych badań nad złożonym i wielowymiarowym zjawiskiem przekupstwa w tym kraju.

Analiza korupcji systemowej w perspektywie teoretycznej

Zjawisko korupcji systemowej, zgodnie z ustaleniami włoskich badaczy, charakteryzuje się głębokim osadzeniem w strukturach administracji publicznej, organizacji społecznych oraz sektora prywatnego (Colaprico 1991). W tych warunkach praktyki korupcyjne, takie jak wręczanie łapówek, stają się powszechnie akceptowanym mechanizmem umożliwiającym uzyskiwanie licencji, zezwoleń, kontraktów publicznych, pozytywnych wyników egzaminów, dostępu do usług medycznych czy unikania kontroli państwowej. Korupcja systemowa funkcjonuje jako nieformalny kodeks normatywny regulujący relacje społeczne: (1) ułatwiając identyfikację uczestników procederu, (2) określając role w wymianie korupcyjnej, (3) zwiększając oczekiwane korzyści, (4) minimalizując dyskomfort psychiczny związany z naruszaniem prawa oraz (5) marginalizując osoby przestrzegające zasad etycznych. W rezultacie korupcja staje się normą w ramach „niewidzialnego” porządku prawnego, w którym uczestnictwo w procederze jest postrzegane jako niezbędne do uzyskania dostępu do zasobów publicznych. Jednostki, przekonane o powszechności tego zjawiska, angażują się w nie, aby uniknąć wykluczenia społecznego.

W ocenie uczonych, korupcja systemowa stanowi immanentny element procesów politycznych, szczególnie w systemach autorytarnych, gdzie brak efektywnych mechanizmów kontroli sprzyja jej rozwojowi. W systemach demokratycznych rywalizacja wyborcza oraz cykliczna zmiana władzy mogą jednak ograniczać systemowy charakter przekupstwa, choć nie eliminują go całkowicie (Della Porta, Mény 1995). Wybrańcy społeczeństwa, powołani do realizacji zadań publicznych poprzez wybory lub konkursy, funkcjonują jako „agenci” swego mocodawcy, jednak ich prywatne interesy mogą kolidować z zadaniami publicznymi. W odpowiedzi społeczeństwa demokratyczne wprowadzają procedury kontrolne, które ograniczają arbitralność decydentów i minimalizują ryzyko działań oportunistycznych z ich strony. Interwencja osoby trzeciej – korumpującego – może jednak skłaniać urzędników do obchodzenia tych ograniczeń, zwłaszcza poprzez przyjmowanie łapówek, co narusza wyżej opisaną relację pryncypał-agent. W efekcie interesy prywatne zyskują pierwszeństwo przed zadaniami publicznymi, a procesy demokratyczne są wypierane przez swoisty „rynek władzy”, na którym jednostka korumpująca manipuluje strukturą własności zasobów publicznych, wpływając na decyzje polityków i biurokratów.

Przykłady mechanizmów sprzyjających korupcji obejmują zarządzanie wydatkami publicznymi lub wydawanie licencji, które tworzą sztuczne bariery dostępu do korzyści publicznych. W istocie sektor publiczny jest podatny na korupcję w takich przypadkach,

jak: (1) zakup towarów i usług po zawyżonych cenach od podmiotów prywatnych, (2) sprzedaż towarów, usług lub praw (np. licencji, koncesji) po zaniżonych wartościach, czy (3) selektywna egzekucja prawa przez podmioty publiczne, zapewniająca korzyści prywatnym interesariuszom poprzez np. zaniechanie ich kontroli. W takich sytuacjach korumpujący i skorumpowany dzielą się dochodami generowanymi przez nielegalną „wymianę”, czego następstwem może być m.in. erozja interesu publicznego. Korupcja systemowa stanowi zatem formę „pogoni za rentą”, generującą negatywne skutki społeczne, takie jak nieefektywna alokacja zasobów, zniekształcenie mechanizmów rynkowych oraz wzrost niepewności dotyczącej ochrony praw własności.

Analizę korupcji systemowej można podzielić na trzy zasadnicze podejścia, w ocenie włoskich ekspertów (Merenda 2020). Pierwsze – ekonomiczne – zakłada, że decyzja o zaangażowaniu się w korupcję wynika z racjonalnej kalkulacji kosztów i korzyści. Do kluczowych czynników w tym względzie zalicza się m.in.: prawdopodobieństwo wykrycia procederu, surowość kar, efektywność wymiaru sprawiedliwości, wrażliwość opinii publicznej na skandale łapówkarskie, stopień interwencji państwa w gospodarkę, transparentność procedur publicznych oraz poziom regulacji i konkurencji na rynkach gospodarczych (Chiara 2015). Drugie podejście – społeczno-kulturowe – koncentruje się na normach etycznych, wartościach kulturowych, tradycjach i postawach obywatelskich. W tym ujęciu korupcja systemowa jest wynikiem osłabienia systemu wartości, braku indywidualnych przekonań moralnych oraz presji społecznej, która normalizuje nieetyczne zachowania poprzez powszechne przekonanie, że „wszyscy tak robią”. Brak barier moralnych sprzyja bowiem rozwojowi przekupstwa, co znalazło odzwierciedlenie w wielu aferach korupcyjnych. Trzecie podejście – instytucjonalne – traktuje korupcję jako efekt dysfunkcji struktur instytucjonalnych, które nie zapewniają skutecznych mechanizmów kontroli i sankcji. Systemowa korupcja wymaga istnienia stabilnych nieformalnych struktur regulujących wymianę korupcyjną, opartych na wzajemnym „zaufaniu” między uczestnikami. Zdaniem uczonych, struktury te minimalizują ryzyko i niepewność, tworząc niepisane reguły gry oraz pełniąc rolę „gwarantów”, którzy zapewniają przestrzeganie zasad procederu (Petrillo 2011).

Korupcja systemowa nie jest zjawiskiem incydentalnym, lecz efektem długotrwałej ewolucji, głęboko zakorzenionym w relacjach społecznych. Określana jest jako „przestępstwo bez bezpośrednich ofiar”, ponieważ skuteczna realizacja tego procederu nie pozostawia wyraźnych śladów, a jej koszty społeczne rozkładają się na całe społeczeństwo. Cechy charakterystyczne korupcji systemowej obejmują dominację działań korupcyjnych w funkcjonowaniu instytucji publicznych, gdzie większość procesów jest bezpośrednio lub pośrednio powiązana z pobieraniem łapówek. Zaangażowana jest w nią większość funkcjonariuszy publicznych, którzy kierują się niepisаныmi, powszechnie znanymi zasadami, określającymi podział korzyści i role uczestników. Zdaniem badaczy, korupcja systemowa zakłada socjalizację nowych członków układu, marginalizację osób uczciwych oraz ochronę przed ingerencją organów nadzorczych (Della Porta 1992). W tym ujęciu wszyscy aktorzy mają pełną świadomość „reguł gry” i przejawiają gotowość do płacenia wręcz „obowiązkowych” łapówek w celu uzyskania dostępu do

korzyści publicznych. Systemowa korupcja opiera się na stabilnych strukturach nieformalnych, zapewniających przewidywalność i minimalizację ryzyka dla uczestników. Kluczową rolę odgrywa „zaufanie” między korumpującym a skorumpowanym, oparte na nieformalnych normach oraz obecności „gwarantów” przestrzegania zasad. W takich systemach korupcja przyjmuje charakter hermetyczny, odporny na wpływy zewnętrzne, a konflikty wewnętrzne są rozwiązywane poprzez kooptację. Proceder ten obejmuje wszystkie główne podmioty polityczne niezależnie od ich ideologii, co zapewnia stabilność systemu i generuje znaczne zyski z dostępu do zasobów publicznych, takich jak kontrakty czy licencje. W ocenie ekspertów, powiązania z grupami przestępczymi (np. mafią) wzmacniają system poprzez zapewnienie ochrony przed organami ścigania oraz zniechęcanie do donosicielstwa (Violante 2020).

Korupcja systemowa stanowi złożone zjawisko, wymagające analizy wielowymiarowej – ekonomicznej, społeczno-kulturowej oraz instytucjonalnej. Jej systemowy charakter wynika z głębokiego osadzenia w strukturach społecznych i politycznych, prowadząc do erozji mechanizmów demokratycznych oraz interesu publicznego. Zrozumienie tego fenomenu wymaga dalszych badań uwzględniających zarówno mechanizmy instytucjonalne, jak i uwarunkowania kulturowe sprzyjające jego rozwojowi. W tym kontekście poniżej zaproponowana została analiza zjawiska korupcji systemowej w odniesieniu do włoskiej sceny politycznej początków lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

Charakterystyka korupcji we Włoszech w okresie skandalu *Tangentopoli*

W ocenie badaczy, przed wybuchem afery korupcyjnej we Włoszech, korupcja funkcjonowała jako swoista „forma sztuki rządzenia”, wynikająca z powszechnego przyzwolenia społecznego oraz wysokiego poziomu tolerancji dla tego zjawiska (Vannucci 2003). Wówczas to tego typu skandale nie wywoływały szoku w mediach, a ich wykrywalność, odnotowywana w oficjalnych statystykach, systematycznie malała (Colarizi 2022). Tendencja ta była niestety wzmacniana przez rozprzestrzeniające się przekonanie o bezkarności jednostek zaangażowanych w proceder korupcyjny. W konsekwencji, w społeczeństwie włoskim narastała powszechna nieufność wobec klasy politycznej, postrzeganej jako z natury nieuczciwa. Nawet w przypadku zmiany u steru tamtejszych rządów nie dochodziło do naruszenia struktur łapówkarskich, ponieważ wszystkie siły polityczne były w mniejszym lub większym stopniu uwikłane w ten proceder. Wymiar sprawiedliwości pozostawał często sparaliżowany lub wręcz współuczestniczył w praktykach korupcyjnych. W efekcie sankcje prawne były mało skuteczne i dotyczyły głównie tych jednostek, które utraciły „zaufanie” i zostały wykluczone z „gry” w ramach istniejącego układu.

W analizowanym okresie słabość sankcji prawnych szła w parze z brakiem konsekwencji politycznych wobec osób zaangażowanych w korupcję. Włoskie partie polityczne ograniczały się do karania jedynie tzw. „koźłów ofiarnych”, podczas gdy media, często powiązane z establishmentem, nie wykazywały zainteresowania rzetelnym

informowaniem opinii publicznej o rzeczywistej skali tego procederu. Klasa polityczna oraz urzędnicza nie były zainteresowane wprowadzaniem zmian zmierzających do zwiększenia transparentności procedur administracyjnych ani ograniczenia arbitralności w procesach decyzyjnych. Życie gospodarcze i działalność biznesowa przed aferą *Tangentopoli* były w znacznym stopniu podporządkowane strukturom politycznym, które oczekiwały „renty” w zamian za udzielanie zgód, licencji czy koncesji. W ocenie uczonych, procedury kontrolne często miały charakter fikcyjny, a włoskie organizacje mafijne pełniły rolę egzekutorów nielegalnych porozumień (Moccia 1996). Niski poziom zaufania obywateli do państwa oraz brak powszechnego szacunku dla wartości obywatelskich dodatkowo pogłębiały problem. Jak wykazywały późniejsze procesy sądowe, wielu urzędników koncentrowało się na indywidualnych strategiach, których celem była ochrona partykularnych interesów gospodarczych.

Zdaniem ekspertów, niedostatek „kapitału społecznego”, brak „kultury obywatelskiej” oraz zakorzenienie „amoralnego klientelizmu” sprzyjały ugruntowaniu się korupcji systemowej w analizowanym kraju (Mincigrucci et al. 2023). Zjawisko to odznaczało się odrębnym językiem, stylem komunikacji oraz specyficznymi regułami gry. Tamtejsze metody korupcyjne bywały bardzo subtelne – zamiast tradycyjnych form, takich jak „koperta” czy „walizka”, wykorzystywano „czyste” i „rozliczone” daniny, raje podatkowe, fikcyjne zatrudnianie członków rodziny czy pozorowane usługi doradcze. W ten sposób korupcja przekształcała się w ukryty mechanizm redystrybucji dóbr publicznych, stanowiąc poważne wyzwanie dla stabilności i praworządności Włoch.

W badaniach naukowych włoska kultura polityczna tamtego okresu bywała przedstawiana jako wyalienowana, fragmentaryczna oraz partykularna. Dodatkowo cechowała się ona niskim poziomem zaufania do instytucji politycznych i administracji publicznej. Akcentowanie wartości obywatelskich zazwyczaj sprzyja postrzeganiu polityki jako zorientowanej na dobro publiczne, co wpływa na odpowiednie zachowania zarówno polityków, jak i obywateli. Obywatelskość wiąże się bowiem z poszanowaniem i internalizacją zasad państwa prawa (Giglioli 1996). Badania wykazały, iż w regionach, w których wartości te były słabo rozwinięte, zarówno obywatele, jak i politycy akceptowali korupcję jako normę. W tym kontekście istotne pozostawało również godzenie się na nierówności społeczne, które korelowało z występowaniem przekupstwa. Należy bowiem pamiętać, że Włochy tamtych lat należały do grupy najmniej egalitarnych krajów Europy.

Włoscy badacze zauważyli, że lojalność wobec dwóch dominujących społeczności – socjalistycznej i katolickiej – przeważała nad lojalnością wobec państwa, co mogło stanowić zagrożenie dla poczucia poszanowania prawa. Tego typu zjawisko oraz inne czynniki prowadziły do zmniejszania moralnych oporów społeczeństwa wobec korupcji. W tym miejscu możemy zastanawiać się nad funkcjonowaniem porządku publicznego we Włoszech, rozumianego jako względnie trwałe ramy społeczne i prawne, które określały granice zachowań osób sprawujących funkcje publiczne oraz tych, którzy dążyli do wywierania na nie wpływu (Marino 2025). Ekspersi stawiają hipotezę, że doszło do rozwoju masowej korupcji, gdyż mechanizmy praworządności nie były tam należycie wdrożone lub internalizowane. W rzeczywistości łapownictwo szerzyło

się, ponieważ zachowania korupcyjne nie były piętnowane przez elity polityczne lub opinię publiczną.

W ocenie badaczy tamtego okresu owa włoska korupcja systemowa wpływała na socjalizację polityków, przedsiębiorców i innych aktorów życia publicznego (Palombarini 2003). Brak internalizacji norm moralnych skorelowany był z niskim prestiżem służby publicznej, co mogło sprzyjać łamaniu norm grupowych. Rozprzestrzenianiu się korupcji we włoskiej biurokracji sprzyjał niewysoki status społeczny urzędników publicznych. W porównaniu z niemiecką, brytyjską czy francuską administracją, które charakteryzowały się silnym *esprit de corps*, tamtejsza administracja odznaczała się mniejszym zainteresowaniem postawami propaństwowymi, a większym koncentrowaniem się na rozwoju prywatnej kariery oraz poprawie indywidualnego statusu materialnego (Varsori 2022). Taka biurokracja była nakierowana na ochronę interesów osób „znajomych”, w miejsce przyjmowania odpowiedzialności za dobro wspólne.

Korupcja w dobie afery *Tangentopoli*, zdaniem włoskich uczonych, stanowiła zjawisko o wyraźnym wymiarze klasowym, co znalazło odzwierciedlenie w dyskursie naukowym dotyczącym statusu społecznego ludzi władzy (Mattevi 2002). Liczni eksperci jednoznacznie wiązali obniżenie moralnej jakości klasy politycznej z jej społecznym rodowodem, wskazując na ważkość etosu publicznego jako czynnika determinującego zachowania polityczne. Zgodnie z tą hipotezą, przedstawiciele klasy średniej mieli postrzegać politykę jako formę służby na rzecz społeczności, afirmując zarazem takie cnoty, jak uczciwość, wydajność i bezstronność. Przedstawiciele klas niższych skłaniać się natomiast mieli znacznie chętniej ku klientelizmowi politycznemu oraz łapownictwu, z uwagi na ich zainteresowanie – w powszechnej ocenie – ochroną partykularnych interesów (Martini, Finco 2019).

Etos klasy średniej zakładał, że polityka powinna stanowić wspólne dążenie do realizacji obiektywnego interesu publicznego, rozumianego jako dobro całej społeczności. Logika tego modelu wymagała, aby władzę sprawowały osoby, które są „najlepiej wykwalifikowane” – eksperci techniczni lub mężowie stanu, a nie ludzie postrzegani jako „politycy” w wąskim, pejoratywnym znaczeniu. Ten ideał implikował szczególnie szacunek dla cnót publicznych, takich jak uczciwość, wydajność i bezstronność, a także preferencję dla inwestycji w „dobra publiczne”, takie jak szkoły, parki, muzea czy biblioteki. Zdaniem części badaczy, systemowa korupcja rozwijała się we Włoszech przed aferą *Tangentopoli*, ponieważ do polityki trafiały jednostki, które nie kierowały się motywacją „służby publicznej”, lecz nastawione były przede wszystkim na czerpanie osobistych korzyści z zasobów publicznych (Pizzorusso 2002). Innymi słowy, traktowały one politykę jako sposób na wzbogacenie się, w miejsce realizacji interesu wspólnego. W dużej mierze demokracja liberalna, oparta na zasadach praworządności, trójpodziału władzy, alternacji władzy oraz niezależnych mediów, miała stanowić mechanizm zabezpieczający wspólnotę przed takimi patologiami. Jednakże, jak pokazują badania włoskich uczonych, w praktyce te mechanizmy nie zawsze okazywały się wystarczające (Mongillo 2019).

Analiza karier tamtejszych polityków uwikłanych w korupcję ujawniła pewne wspólne tendencje, które zostały podsumowane przez badaczy za pomocą neologizmu *rampant-*

tismo (z wł. „szaleństwo”, „rozpasanie” lub „nieokietznanie”). Termin ten odnosił się do zjawiska, w którym politycy wchodzili do polityki bez wcześniejszych zasobów finansowych, prestiżu czy władzy, często rozpoczynając swoje kariery w najniższych kręgach społecznych (Sciarrone 2017). Charakteryzowali się oni niejasnym pochodzeniem, ograniczonymi kwalifikacjami oraz byli postrzegani jako „poszukiwacze przygód politycznych za dwa grosze”. Badania wykazywały, że wyżej wymienione okoliczności mogły prowadzić do większej podatności tych polityków na korupcję, głównie z uwagi na otoczenie, w jakim jednostki te ulegały „socjalizacji”.

Politycy uwikłani w przekupstwo często okazywali się bardziej skuteczni w rywalizacji ze swoimi „uczciwymi” odpowiednikami, gdyż dysponowali większymi środkami finansowymi oraz siecią klientelistycznych powiązań. Wykorzystując te zasoby, przejmowali oni kontrolę nad procesami politycznymi, co prowadziło do przekształcenia „zasad gry” w tym obszarze. Ponadto, aktorzy funkcjonujący w systemie korupcji tworzyli i upowszechniali zbiór nieformalnych reguł oraz specyficzny żargon, który pozwalał na minimalizowanie ryzyka dekonspiracji i utrzymanie patologicznego *status quo*.

W opinii włoskich uczonych, zjawiska korupcyjne nie tylko wpływały na funkcjonowanie instytucji politycznych, lecz także przyczyniały się do erozji wartości demokratycznych, podważając fundamenty społeczeństwa obywatelskiego w analizowanym kraju (Cantone, Milone 2019). W konsekwencji system partyjny ulegał tam przekształceniu w rodzaj mechanizmu socjalizacji do działań nielegalnych, tworząc struktury, które „normalizują” fenomen łapownictwa. Jak wskazywały badania kryminologiczne, zachowania przestępcze były przyswajane w procesie interakcji z innymi jednostkami uwikłanymi w proceder przekupstwa. Zjawisko to rozwijało się głównie w obrębie włoskich ugrupowań politycznych, a środki pochodzące z łapówek pozwalały budować pozycję konkretnych aktorów w partiach oraz wspierały „rozwój” tych środowisk partyjnych.

Skorumpowane partie polityczne dążyły do „instytucjonalizacji” zasad nielegalnych praktyk, umożliwiając ekspansję ukrytych transakcji i powiązań na rozmaite obszary życia społecznego. Akta sądowe konkretnych spraw wskazywały, iż politycy, którzy zostali już „wtajemniczeni” w zasady funkcjonowania tej nielegalnej współpracy, wprowadzali w nie kolejne osoby (Giglioli et al. 1996). W ten sposób lojalność wobec partii stawała się narzędziem do uzyskiwania nominacji na stanowiska, by następnie partycypować w podziale środków pozyskanych w wyniku praktyk korupcyjnych. Jak wskazywały protokoły postępowań karnych, dostarczanie środków finansowych na potrzeby frakcji partyjnej stawało się sposobem na awans i zdobycie zaufania współpracowników i przełożonych we Włoszech na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

W tamtych czasach partie polityczne „osadzały” swoich członków na kluczowych stanowiskach w instytucjach publicznych, wymagając przy tym bezwzględności podporządkowania się przez nich nieformalnym „zasadom” współpracy. Stanowiska te były wykorzystywane nie tylko do osobistego wzbogacenia się, lecz także do nielegalnego finansowania ugrupowania politycznego, z którego dany działacz się wywodził. Z akt procesowych wyłaniał się jasny obraz, że kluczowe stanowiska w różnych organach były obsadzane przez ludzi zobowiązanych do wykorzystywania swojej pozycji do po-

zyskiwania środków na rzecz własnej partii. Wyjście z tego systemu groziło natomiast natychmiastową marginalizacją i utratą stanowiska przez danego polityka.

Poprzez przyjęcie roli swoistego „patrona” łapownictwa, główne partie polityczne we Włoszech przyczyniły się do ugruntowania i poszerzenia systemu ukrytych wymian i transakcji. W tym kontekście ugrupowania te ułatwiały praktykowanie korupcji, obniżając bariery moralne związane z działaniami niezgodnymi z prawem. Członkostwo w danej frakcji oraz doświadczenie życia politycznego mogło wywierać daleko idące skutki socjalizacyjne, które stawały się integralnym elementem tożsamości jednostki i wpływały na jej system wartości i moralność. Zdaniem badaczy, socjalizacja w zakresie korupcji politycznej prowadziła do „internalizacji” zbioru wartości, które stały w opozycji do idei praworządności (Almagisti et al. 2014). W tym miejscu odbywał się proces „neutralizacji” barier etycznych, sprzyjający rozwojowi „moralności sytuacyjnej”, która usprawiedliwiała praktyki korupcyjne. Dla jednostki „koszt moralny” stawał się tym niższy, im bardziej efemeryczne wydawało się uznanie w zamian za poszanowanie prawa. Jednostki nie miały większych problemów etycznych, gdy ich łapówkarskie zachowania naruszały głęboko zakorzenione wartości związane ze „służbą publiczną”, zarówno z punktu widzenia ich własnych przekonań, jak i oczekiwań społecznych.

Zdaniem badaczy, w tamtych latach w społeczeństwie włoskim osłabieniu ulegała wiara w powszechnie podzielane wartości i szacunek dla prawa (Pizzorusso 2002). Ogólne przekonanie, że korupcja była szeroko praktykowana, stawało się zatem zjawiskiem samonapędzającym się na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku w tym kraju. Fenomen ten wynikał z racjonalnej kalkulacji uczestników oraz z obniżania standardów moralnych w ramach społeczeństwa. Korupcja, pierwotnie będąca reakcją na niezadowolenie z funkcjonowania instytucji publicznych, pogłębiała społeczną nieufność i sprzyjała poszerzeniu szarej strefy we Włoszech. Przekupstwo szczytów władzy ułatwiało również biurokratom niższego szczebla uzasadnianie własnych korupcyjnych zachowań w kontekście konieczności przestrzegania rodzaju niepisanego „kodeksu” w ramach administracji publicznej.

Łapownictwo systemowe tworzyło rodzaj otuliny, gdzie tego typu działalność nie była postrzegana jako nielegalna, lecz jako normalna praktyka polityczna. Z materiałów procesowych zgromadzonych po aferze *Tangentopoli* wynikało, że jej uczestnicy działali często w przekonaniu, iż przyjmowanie korzyści na rzecz partii było legalne, politycznie chwalebne i w żadnym wypadku nienaganne moralnie. Linia obrony oskarżonych o przekupstwo w postępowaniach sądowych polegała na tym, że nierzadko postrzegali oni siebie jako „dzieci systemu”, tj. jednostki nie różniące się niczym od innych jego uczestników. Ich aktywność, w tym przyjmowanie łapówek, wynikała z wymogów bieżącej polityki oraz ulegała normalizacji poprzez język definiujący korupcję jako rutynowy sposób prowadzenia działalności partyjnej. W rozmowach dotyczących wysokości tych korzyści używano rozmaitych eufemistycznych określeń, takich jak „zwrot kosztów”, „odszkodowanie”, „napiwek”, „premia” czy „wkład organizacyjny”. Jednak, nawet tam, gdzie korupcja była regułą, nigdy nie mówiono o niej wprost, zachowując szczególny model komunikacji w tym obszarze.

Włoska polityka doby skandalu *Tangentopoli* charakteryzowała się ciągłą wymianą przysług, stąd „datki” interpretowano jako „prezenty” przekazywane nie w zamian za konkretne działania, lecz za „przysługi”. Terminy „prezenty” i „przysługi” były rozumiane jako wyrazy „przyjaźni” i „solidarności”, co zostało potwierdzone w licznych przesłuchaniach osób oskarżonych. W ten sposób ta nielegalna aktywność transformowała w specyficzną formułę hojności, będącej rozdawaniem „przysług” „przyjaciółom”. Dowody wsparcia i przyjaźni, jakimi były „prezenty”, „przysługi” oraz gesty „solidarności”, uważane były za „niewinne” zachowania pod warunkiem, że nie powodowały bezpośredniej szkody u osób trzecich. W kulturze włoskiej, w której prezenty oceniane są pozytywnie, łapówki – zwłaszcza na początku – odczytywane były jako nieszkodliwe „upominki”. Oczywiście udział w nielegalnej działalności mógł generować swoiste „cierpienie emocjonalne” uczestników. Jednak uśmierzane ono było racjonalną kalkulacją pod hasłem „wszyscy tak robią”, więc należało się dostosować, aby pozostać częścią tego systemu. Normalizacja i racjonalizacja tego procederu postępowały tak daleko, że osoby zaangażowane nie odczuwały dolegliwości moralnych wywołanych udziałem w przestępstwie, a korupcja była w tamtych latach usprawiedliwiana w imię nadrzędnych celów. Przykładowo, moralne dolegliwości z tytułu łapania prawa łagodzone były przez przedsiębiorców tak zwaną „etyką odpowiedzialności wobec firmy i pracowników” oraz troską o „interesy tysięcy pracowników i akcjonariuszy”, co postrzegano jako wartość nadrzędną.

W rezultacie ukształtowała się tzw. „etyka korupcyjna”, w ramach której przestrzegano swoistych „norm uczciwości”, obejmujących respektowanie zobowiązań wynikających z ukrytych wymian i transakcji. Przestrzeganie tych reguł stawalo się konieczne zwłaszcza w sytuacjach, kiedy nie można było liczyć na oficjalny system egzekwowania prawa, co prowadziło do powstania sprywatyzowanego porządku, opartego na specyficznych regułach. We włoskim społeczeństwie początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku obserwowano ogólne osłabienie „poczucia państwa”, cnót obywatelskich oraz „ducha służby publicznej”. Następstwem tego procesu była swoista selekcja negatywna, powodująca odptyw z kluczowych obszarów życia politycznego, administracyjnego i gospodarczego jednostek o wyższej odporności moralnej na łapownictwo oraz przyciągająca jednocześnie osoby mniej uczciwe. Gdy korupcja stawala się niewidzialnym motorem zachowań, relacje między skorumpowanymi aktorami zaczynały układać się według ustalonych wzorców, minimalizując niepewność i napięcie związane z zaangażowaniem w nielegalną działalność. Pojawienie się reguł „gry korupcyjnej” opisywano przez włoskich badaczy jako proces stopniowego, spontanicznego przyjmowania sprzecznych z prawem modeli zachowań (Diamanti 2012). Uczestnicy przestrzegający nielegalnych konwencji, wchodząc w interakcje między sobą, podtrzymywali fundamenty systemu korupcyjnego.

W tym procederze korupcji systemowej koszty moralne i transakcyjne związane z przekupstwem były dodatkowo redukowane przez powszechne przekonanie – celowo propagowane przez uczestników tego zjawiska – o nieodzowności tego typu układów. Owa bezalternatywność stanowiła egzemplifikację „milczącej zasady”, według której przekupstwo dotyczyło wszelkich działań, od największych inwestycji publicznych po niewielkie dostawy, a kwestia ta nie podlegała dyskusji. W ocenie uczonych, nieformalne

normy korupcyjne były użyteczne dla jednostek, gdyż sprzyjały „ekonomicznie” podejmowania rozmaitych decyzji (Padovani 1996). Charakteryzowały się one przy tym prostotą, więc były zrozumiałe dla społeczeństwa. Korupcja była wówczas tak wszechobecna we Włoszech, że przestawano przejmować się ryzykiem ujawnienia i społecznego napiętnowania. Co więcej, stopniowo wykluczano lub marginalizowano jednostki uczciwe, w miejsce których wchodziły osoby „bez skrupułów”, stanowiące „produkt” socjalizacji do praktyk łapówkarskich.

Zgodnie z relacjami zaczerpniętymi z akt sądowych, uczestnicy tego procederu byli przekonani, że jeżeli nie nauczą się korumpować innych, nigdy nie będą w stanie „robić interesów”. W ten sposób dochodziło do izolowania osób niezaangażowanych w ramach ukrytych praktyk. Grupy społeczne, akceptując nielegalne zachowania, sprzyjały rozpowszechnianiu norm i instytucji wspierających alternatywne reguły gry, co prowadziło do dalszego obniżania kosztów moralnych korupcji. Im bardziej powszechne stawało się przekupstwo, tym niższe były jego konsekwencje etyczne, ponieważ coraz większa liczba polityków i przedsiębiorców internalizowała nowe „reguły gry”, uznając je za normę. Partie polityczne oraz stowarzyszenia biznesowe pełniły przy tym funkcję zinstytucjonalizowanych mechanizmów socjalizacyjnych, skłaniających uczestników do akceptacji korupcji.

Mechanizmy ukrytej wymiany skutkowały replikacją zjawiska przekupstwa wraz z systemem norm i zasad, które – jako sprzeczne z porządkiem prawnym – mogły prowadzić wręcz do obalenia włoskiej demokracji liberalnej. Korupcja występowała w systemie zarówno „od góry”, gdyż była praktykowana przez przywódców politycznych, jak i „od dołu”, ponieważ rozlewała się na społeczeństwo oraz sferę biznesu. Rozprzestrzenianie się łapownictwa systemowego faktycznie obniżało jego koszty, redukując zarówno poczucie winy, jak i ryzyko utraty „twarzy”. Równocześnie zwiększało możliwości znalezienia godnych zaufania partnerów do ukrytych transakcji.

Implodcja sceny politycznej we Włoszech po aferze *Tangentopoli* (która uitorowała drogę do powstania nowych partii, takich jak *Forza Italia*) wynikała z przekroczenia progu społecznej tolerancji badanego fenomenu. Bezkarność oraz wrażenie wszechobecności zjawiska doprowadziły do jego przesyty wśród obywateli. Zaobserwowano tendencje do buntu społecznego przeciwko długotrwałemu brakowi faktycznej alternacji władzy, przejawiającemu się w sprawowaniu realnej władzy przez wąski krąg członków jednego układu, pomimo formalnej zmiany rządów. Zdaniem badaczy, obywatelom zaczęły doskwierać rosnące koszty funkcjonowania sfery polityki i wymiaru sprawiedliwości (Mazzonei 2024). Coraz częściej zauważano również liczne patologie w obszarze finansowania partii politycznych. Co więcej, bulwersowała słabość sankcji wobec skorumpowanych urzędników, a także strukturalna niewydolność administracji publicznej. Zaczęto coraz głośniej mówić o arbitralności wielu decyzji administracyjnych, interwencjonizmie państwa oraz nadmiernej regulacji gospodarki. Partie polityczne głównego nurtu, korzystając z ochrony medialnej, zdawały się patronować licznym korupcyjnym formalizmom i procedurom, co niewątpliwie drażniło rzesze obywateli. Z tych względów na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku zdecydowano się wytoczyć wojnę rosnącej przestęp-

czości korupcyjnej, a odrodzenie zaufania społecznego sprzyjało multiplikacji postaw obywatelskich, które sprzyjały wzmocnieniu demokracji liberalnej we Włoszech.

Podsumowanie

Afera *Tangentopoli*, ujawniona w 1992 roku, stanowiła punkt zwrotny w historii współczesnych Włoch, obnażając głęboko zakorzenione mechanizmy korupcyjne o charakterze systemowym. Łapownictwo w tym okresie nie było jedynie zbiorem pojedynczych przypadków nadużyć, lecz funkcjonowało jako integralny element struktur społeczno-politycznych i gospodarczych, determinując relacje w administracji publicznej, partiach politycznych oraz sektorze prywatnym. Analiza interdyscyplinarna, oparta na podejściu historycznym, porównawczym i systemowym, wskazuje, że korupcja we Włoszech miała charakter normatywny i rytualny, ułatwiając dostęp do zasobów publicznych poprzez nieformalne, lecz powszechnie akceptowane praktyki łapownictwa i klientelizmu. Zjawisko to było multiplikowane przez słabość instytucji kontrolnych, nieskuteczność wymiaru sprawiedliwości oraz brak transparentności procedur gospodarczych. Praktyki korupcyjne zostały osadzone w kontekście społeczno-kulturowym, gdzie osłabienie wartości etycznych, niski poziom zaufania społecznego oraz społeczne przyzwolenie na nieetyczne zachowania tworzyły sprzyjającą atmosferę dla rozwoju tego procederu. W sferze politycznej korupcja była powiązana z brakiem skutecznej alternacji władzy, co utrzymywało ukryte układy i niwelowało presję na zmiany systemowe. Partie polityczne pełniły rolę mechanizmów socjalizujących do nielegalnych praktyk, a wymiar sprawiedliwości często nie tylko nie przeciwdziałał przekupstwu, lecz bywał jego współuczestnikiem lub świadkiem bezkarności. Gospodarka, silnie regulowana i powiązana z polityką, umożliwiała klientelistyczną redystrybucję zasobów, a organizacje mafijne odgrywały rolę egzekutorów nieformalnych układów.

Włoska kultura polityczna charakteryzowała się w tamtym czasie alienacją obywateli, partykularyzmem oraz brakiem poczucia państwowości, co osłabiło poszanowanie prawa i wzmocniło postawy amoralnego klientelizmu. Korupcja miała także wymiar klasowy, gdzie politycy pochodzący z niższych warstw społecznych, pozbawieni kapitału społecznego, byli bardziej podatni na wchodzenie w układy korupcyjne jako sposób ochrony własnych interesów.

Podsumowując, można stwierdzić, że korupcja systemowa w okresie afery *Tangentopoli* była zjawiskiem złożonym, uwarunkowanym zarówno deficytami instytucjonalnymi, jak i społecznymi oraz kulturowymi. Jej powszechność i głęboka symbioza z podstawowymi funkcjami państwa przyczyniły się do destabilizacji demokratycznych mechanizmów, kryzysu politycznego oraz konieczności reform na wielu płaszczyznach życia publicznego w kraju. Włoski model korupcji w znacznym stopniu uwarunkowany był głębokimi nierównościami społecznymi oraz niskim poziomem egalitaryzmu społecznego. Zjawisko to stało się jednym z przejawów kryzysu we Włoszech, którego przewyciężenie zajęło kolejne lata.

Artur Niedźwiecki – doktor nauk humanistycznych w zakresie nauk o polityce, radca prawny, menedżer, wykładowca akademicki. Jest adiunktem w Akademii Humanistyczno-Ekonomicznej w Łodzi. Jego zainteresowania badawcze dotyczą w szczególności prawnych, politycznych i gospodarczych aspektów stosunków międzynarodowych. Autor m.in. monografii pt. *Polska polityka zagraniczna wobec integracji europejskiej po 2004 roku*.

Artur Niedźwiecki – PhD in Political Science, a legal counsel, manager, and academic lecturer. He is an assistant professor at the University of Humanities and Economics in Łódź. His research interests are focused primarily on the legal, political, and economic dimensions of international relations. He is the author of, among others, the monograph *Polish Foreign Policy towards European Integration after 2004*.

➔ Bibliografia:

- ALMAGISTI Marco, LANZALACO Luca, VERZICHELLI Luca (red.) (2014), *La transizione politica italiana. Da Tangentopoli a oggi*, Roma. DOI: 10.978.8829/007332
- CANTONE Raffaele, MILONE Alessandro (2019), *Prime riflessioni sulla nuova causa di non punibilità di cui all'art. 323 ter c.p.*, „Diritto Penale Contemporaneo”, nr 6/2019.
- CHIARA Giovanni (2015), *Politica e magistratura negli anni della Seconda Repubblica: profili storici*, w: Andrea Apollonio (red.), *Processo e legge penale nella Seconda Repubblica*, Roma.
- COLAPRICO Piero (1991), *Restano in carcere i 5 della tangente*, „la Repubblica”, 9.10.1991.
- COLARIZI Simona (2022), *Tangentopoli e la fine della Prima Repubblica*, „Focus Storia”, nr 184.
- DELLA PORTA Donatella (1992), *Lo scambio occulto. Casi di corruzione politica in Italia*, Bologna.
- DELLA PORTA Donatella, MÉNY Yves (red.) (1995), *Corruzione e democrazia. Sette paesi a confronto*, Napoli.
- DIAMANTI Ilvo (2012), *1992. Tangentopoli*, Roma–Bari.
- GIGLIOLI Pier Paolo (1996), *Political Corruption and the Media: The Tangentopoli Affair*, „International Social Science Journal”, vol. 48, issue 149. DOI: 10.1111/1468-2451.00039
- GIGLIOLI Pier Paolo, FELE Giolo, CAVICCHIOLI Sandra (1996), *I codici culturali della degradazione. Anatomia del processo Cusani*, Bologna.
- MARINO Andrea (2025), *Parole in storia: TANGENTOPOLI*, „Diacronie. Studi di Storia Contemporanea”, <https://www.studistorici.com/2025/05/29/parole-in-storia-tangentopoli/> (29.05.2025).
- MARTINI Sandra Regina, FINCO Matteo (2019), *Corruzione e violenza sistemiche: riflettendo sul rapporto tra politica e diritto a partire da "Tangentopoli"*, „Revista da Faculdade de Direito da UFG”, vol. 43. DOI: 10.5216/rfd.v43.66397
- MATTEVI Elena (2002), *Il reato di concussione: esperienza di Tangentopoli ed esigenze di riforma*, https://oscarronero.org/wp-content/uploads/2022/01/M2002-07_3_Mattevi.pdf (31.01.2022).
- MAZZONI Marco (2024), *La politicizzazione di Tangentopoli. Alle origini del populismo mediatico*, IRIS, Università di Perugia.
- MERENDA Ilaria (2020), *Qualche riflessione a venticinque anni da Tangentopoli: uno sguardo all'evoluzione dei delitti di corruzione in Italia*, „Revista do Instituto de Ciências Penais”, vol. 5, no. 1. DOI: 10.46274/1809-192XRICP2020v5p139-163
- MINCIGRUCCI Roberto, GERLI Matteo, MAZZONI Marco (2023), *Revisiting Tangentopoli 30 Years Later: Why Have the Media Shifted from Party Collateralism to Adversarial Reporting?*, „Sociologica”, vol. 17, no. 2. DOI: 10.6092/issn.1971-8853/16397

- MOCCIA Sergio (1996), *Il ritorno alla legalità come condizione per uscire a testa alta da Tangentopoli*, „Rivista Italiana di Diritto e Procedura Penale”.
- MONGILLO Vincenzo (2019), *La legge “spazzacorrotti”: ultimo approdo del diritto penale emergenziale nel cantiere permanente dell’anticorruzione*, „Diritto Penale Contemporaneo”, nr 5.
- PADOVANI Tullio (1996), *Il problema «Tangentopoli» tra normalità dell’emergenza ed emergenza della normalità*, „Rivista Italiana di Diritto e Procedura Penale”.
- PALOMBARINI Giovanni (2003), *Giudici a sinistra*, w: Gabrio Forti (red.), *Il prezzo della tangente: la corruzione come sistema a dieci anni da ‘mani pulite’*, Milano.
- PETRILLO Pier Luigi (2011), *Democrazie sotto pressione. Parlamenti e lobby nel diritto pubblico comparato*, Milano.
- PIZZORUSSO Alessandro (2002), *Politica e giustizia in Italia dal dopoguerra ai nostri giorni*, „Questione Giustizia”, nr 4.
- SCIARRONE Rocco (red.) (2017), *Politica e corruzione. Partiti e reti di affari da Tangentopoli a oggi*, Roma.
- VANNUCCI Alberto (2003), *La corruzione nel sistema politico italiano a dieci anni da ‘Mani Pulite’*, w: Gabrio Forti (red.), *Il prezzo della tangente: la corruzione come sistema a dieci anni da ‘mani pulite’*, Milano.
- VARSORI Antonio (2022), *Tangentopoli e l’integrazione europea*, „Il Post”, 18.02.2022.
- VIOLANTE Luciano (2020), *Tangentopoli: Giudici Contro?*, „Il Politico”, vol. 251, no. 2. DOI: 10.4081/ilpolitico.2019.242